

ПОРУШЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

VIOLATION OF THE FUNDAMENTAL RIGHTS OF THE CHILD IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Оксентюк А.М., к.ю.н.,
старший науковий співробітник
*Науково-дослідний інститут публічного права,
адвокат*

Боровик Л.А., к.пед.н., доцент,
член-кореспондент
Міжнародна кадрова академія

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз проблеми порушення фундаментальних прав дітей в умовах російсько-української війни. Визначено, що повномасштабна військова агресія спричинила масштабні руйнування та глибокі соціальні потрясіння, в яких діти є однією з найбільш вразливих категорій населення, чиї права зазнають систематичних порушень. Проаналізовано ключові аспекти впливу війни на реалізацію прав дітей. Досліджено порушення права дітей на життя та безпеку, що виявляється у численних випадках їх загибелі та поранень, спричинених бойовими діями та використанням зброї широкого ураження у населених пунктах. Окремлено негативний вплив на право дітей на здоров'я, зумовлений примусовими переміщеннями, обмеженим доступом до медичних послуг, дефіцитом ресурсів та погіршенням санітарно-гігієнічних умов, а також руйнуванням медичної інфраструктури. Розглянуто вплив російсько-української війни на право дітей на сім'ю та ідентичність, спричинену розлученням дітей з батьками та насильницькою депортацією на тимчасово окуповані території та до країни-агресорки. Підкреслено спроби російської асиміляції українських дітей через зміну їхніх персональних даних та культурну деукраїнізацію. Досліджено вплив війни на психологічне благополуччя дітей, що призводить до розвитку у них посттравматичних стресових розладів, тривожних станів та депресії. Проаналізовано порушення права дітей на освіту, зумовлених руйнуванням навчальних закладів, вимушеним переміщенням учасників освітнього процесу та технічними складнощами організації навчання в умовах війни. Окрему увагу приділено порушенню права дітей на достатній життєвий рівень, що проявляється у вимушеному переміщенні мільйонів дітей, втраті ними звичного укладу життя, а також проблемах з доступом до продовольства та питної води у зонах конфлікту. Зроблено висновок про системний та цілеспрямований характер порушень прав дітей, що має ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, і вимагає негайного та комплексного міжнародного реагування для забезпечення захисту українського покоління.

Ключові слова: права дітей, російсько-українська війна, воєнні злочини, право на життя та безпеку, право на здоров'я, право на сім'ю та ідентичність, право на психологічне благополуччя, право на освіту, право на достатній життєвий рівень.

The article made a comprehensive analysis of the problem of violation of the fundamental rights of children in the conditions of the Russian-Ukrainian war. It is determined that full-scale military aggression has caused large-scale destruction and deep social upheavals, in which children are one of the most vulnerable categories of the population whose rights are undergoing systematic violations. The key aspects of the impact of war on the exercise of children's rights are analyzed. The violation of the right of children to life and safety, which is manifested in numerous cases of their deaths and injuries caused by combat actions and the use of weapons of widespread destruction in settlements, was investigated. The negative impact on the right of children on health, caused by forced movements, restricted access to medical services, resource shortages and deterioration of sanitary and hygienic conditions, as well as the destruction of medical infrastructure, is outlined. The influence of the Russian-Ukrainian war on the right of children on the family and the identity caused by the divorce of children with parents and violent deportation into temporarily occupied territories and to the aggressor country is considered. The attempts of Russian assimilation of Ukrainian children through a change in their personal data and cultural where Ukrainianization are emphasized. The impact of the war on the psychological well-being of children, which leads to the development of post-traumatic stressful disorders, anxiety and depression. The violation of the right of children to education caused by the destruction of educational institutions, the forced movement of participants of the educational process and the technical difficulties of organization of education in the conditions of war is analyzed. Particular attention is paid to the violation of the right of children to a sufficient standard of living, which is manifested in the forced movement of millions of children, the loss of their usual lifestyle, as well as problems with access to food and drinking water in conflict areas. A conclusion about the systematic and purposeful nature of violations of children's rights, which has signs of war crimes and crimes against humanity, and requires immediate and comprehensive international response to protect the Ukrainian generation.

Key words: children's rights, Russian-Ukrainian war, war crimes, right to life and safety, right to health, the right to family and identity, the right to psychological well-being, the right to education, the right to a sufficient standard of living.

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія проти України, що розпочалася у лютому 2022 р., призвела до безпрецедентних руйнувань, людських втрат та глибоких соціальних потрясінь. У цих умовах, однією з найбільш вразливих категорій населення, права якої зазнають систематичних та тяжких порушень, є діти. Загибель та поранення, примусова депортація, руйнування освітньої та медичної інфраструктури, зростання ризиків насильства і експлуатації – це лише частина наслідків війни, що безпосередньо впливають на життя та майбутнє мільйонів українських дітей. Ці обставини роблять питання забезпечення та захисту прав дітей в умовах російсько-української війни невідкладним і критично актуальним для національної безпеки, соціального розвитку та європейської інтеграції України. Незважаючи

на наявність розгалуженої міжнародно-правової бази та національного законодавства, що регулює захист прав дітей, реалії російсько-української війни виявили значні прогалини та недосконалості як у нормативному регулюванні захисту прав дітей, так і в механізмах його реалізації, оскільки існуючі законодавчі акти часто не містять достатньої конкретизації щодо застосування їх в умовах надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень у сфері захисту прав дитини в умовах російсько-української війни свідчить про інтенсивну роботу з висвітлення та документування численних порушень прав дітей. Українські науковці, такі як Л. Ярмол та А. Карпюк, а також О. Кривов'яз, приділяють увагу юридичним аспектам та загальним питанням порушень прав дітей у збройному конфлікті, дослідження

О. Устінова фокусуються на доступі, в т.ч і дітей, до медичних послуг, тоді як М. Циганюк розглядає інституційні механізми збереження національної свідомості в умовах війни. Паралельно з цим, звіти та публікації міжнародних структур (Управління Верховного комісара ООН з прав людини, ЮНІСЕФ, УВКБ ООН, МКС та ін.), а також дані українських державних органів та аналітичних центрів, системно фіксують загибель та поранення дітей, руйнування освітньої і медичної інфраструктури, виклики, пов'язані з вимушеним переміщенням та втратою житла, порушення психічного здоров'я, а також проблему примусової депортації українських дітей та їхньої подальшої асиміляції в країні-агресорці.

Мета статті полягає у дослідженні систематичних порушень фундаментальних прав дитини, спричинених повномасштабною збройною агресією росії проти України, з акцентом на їхній масштаб, характер та довгострокові наслідки.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне гуманітарне право, відоме також як право збройних конфліктів, встановлює правила ведення війни та захисту осіб, які не беруть участі або припинили брати участь у бойових діях, в т.ч. і дітей, оскільки захист прав дітей в таких умовах є одним з найважливіших аспектів міжнародного права. З огляду на особливу вразливість дітей під час збройних конфліктів, міжнародне співтовариство розробило низку нормативно-правових актів, спрямованих на їхній всебічний захист, які закріплюють стандарти та формують основу для дій держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародного права у сфері запобігання та реагування на порушення прав дітей у зонах конфлікту. Основними нормативно-правовими актами у сфері захисту прав дитини у збройних конфліктах на міжнародному рівні є: Конвенція ООН про права дитини 1989 року та її Факультативні протоколи (зокрема, Факультативний протокол щодо участі дітей у збройних конфліктах), Женевські конвенції 1949 року (особливо Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни) та Додаткові протоколи до них 1977 року (Протокол I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та Протокол II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру), Римський статут Міжнародного кримінального суду, який кваліфікує певні дії проти дітей як воєнні злочини та злочини проти людяності. На національному рівні в Україні захист прав дитини у збройних конфліктах регулюється: Конституцією України, Кримінальним кодексом України (статті, що стосуються воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду, а також злочинів проти життя, здоров'я та волі людини), Законом України «Про охорону дитинства», Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також низкою інших законодавчих актів та підзаконних нормативних актів, які регулюють питання соціального захисту, освіти, охорони здоров'я дітей в умовах надзвичайних ситуацій та збройного конфлікту.

Як зазначають Л. Ярмол та А. Карпюк «в сучасних умовах війни в Україні рф порушує фактично усі права дитини» [1, с. 100]. Додамо, що порушення прав дитини під час російсько-української війни має системний та багатогранний характер, охоплюючи широкий спектр міжнародно-визнаних фундаментальних прав дитини, зокрема такі, як:

1. Право на життя та безпеку. Через обстріли, ракетні атаки та інші бойові дії значна кількість дітей загинули та отримали поранення внаслідок артилерійських обстрілів, ракетних ударів, авіанальотів та інших бойових дій. Так, за даними сайту «Діти війни» (платформа створена Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України разом із Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України)

станом на 25.05.25 р. з початку повномасштабного вторгнення росії загинуло 627 дітей, 1949 дітей було поранено, 2247 дітей вважається зниклими [2]. Зокрема, як зауважує Управління Верховного комісара ООН з прав людини ООН, значна кількість цивільних жертв, включаючи дітей, спричинена застосуванням вибухової зброї з широкою зоною ураження у населених пунктах [3], що не одноразово застосовувала рф в ході російсько-української війни (наприклад, під час ракетного удару рф 08.07.2024 р. по дитячій лікарні Охмадит, де на той момент перебувало 627 дітей, частина з яких зазнала поранень [4]). Найбільшими ударами по цивільним об'єктам з боку росії за період повномасштабного вторгнення стали: удар «Іскандерами» по багатопверхівках у м. Часів Яр – загинуло 48 осіб, атака ракетами Х-22 на ТЦ «Амстор» у м. Кременчук – 21 особа загинула, 1 особа вважається зниклою безвісти, обстріл ракетою «Точка-У» вокзалу у м. Краматорську – загинула 61 особа, авіаудар двома 500-кілограмовими бомбами по драмтеатру у м. Маріуполь – точну кількість загиблих наразі встановити не вдалося. Також, слід зауважити, що мінування українських територій росією створює постійну загрозу для життя та здоров'я дітей, які можуть постраждати від вибухових пристроїв під час ігор або пересування [5].

2. Право на здоров'я. Війна в Україні істотно підриває стан здоров'я та добробут цивільного населення, в т.ч. і дітей, спричиняючи підвищену захворюваність і смертність, що зумовлено сукупністю негативних чинників, таких як примусові переміщення, значне обмеження доступу до якісної медичної допомоги, дефіцит життєво необхідних ресурсів (продовольства та води), економічна нестабільність, погіршення санітарно-гігієнічних умов, підвищена щільність населення у місцях скучення та порушення планових імунізаційних кампаній. Сукупність цих чинників створює сприятливе середовище для поширення інфекційних захворювань, включно з епідемічними спалахами, а також негативно впливає на фізичний та когнітивний розвиток дітей. За результатами Звіту про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на початок 2024 р. «прямі задокументовані збитки від руйнувань об'єктів охорони здоров'я складають \$3,12 млрд.» [6], а кількість зруйнованих об'єктів медичної сфери склала 1284 (до них відносяться лікарні, стоматології, поліклініки, консультативно-діагностичні центри, центри крові, медичні склади, амбулаторії, медичні кабінети, лабораторії, бюро судмедекспертиз), що склало близько 2% від загальної вартості втрат України в ході російсько-української війни. Зокрема, за оцінками потреб у сфері охорони здоров'я, проведеної Бюро ВООЗ в Україні та наданої Міністерству охорони здоров'я України, міжнародним та національним партнерам у сфері охорони здоров'я, а також гуманітарним організаціям зауважені органи та організації дійшли до наступних ключових висновків «Кожен третій опитаний дорослий українець звертався за первинною медичною допомогою. Кожен другий респондент повідомив про наявність щонайменше однієї перешкоди щодо доступу до будь-якого рівня медичної допомоги, найпоширенішою з яких є вартість. Кожен п'ятий українець не зміг отримати необхідні ліки: вартість, відсутність потрібних ліків та великі черги в місцевих аптеках — три основні причини. Ті, хто проживає на тимчасово окупованих територіях/районах активних бойових дій, як правило, звертаються за медичними послугами рідше, ніж мешканці інших регіонів, тоді як внутрішньо переміщені особи звертаються за послугами значно частіше, ніж інші категорії населення» [7].

3. Право на сім'ю та ідентичність. Війна має руйнівний вплив на сімейні зв'язки, призводячи до численних випадків розлучення дітей з батьками через бойові дії та евакуація, загибель або полон батьків, втрату зв'язку із

сім'єю та ін. Право дитини на збереження власної ідентичності є фундаментальним і захищається численними міжнародними нормами (ст. 7 Конвенції ООН про права дитини визначає, що «Дитина ... з моменту народження має право на ім'я і набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування» [8]), проте, під час російсько-української війни ці права порушуються систематично. Так, за даними сайту «Діти війни» станом на 25.05.25 р. з початку повномасштабного вторгнення росії 19546 дітей депортовано та/або примусово переміщено на тимчасово окуповані українські території та в рф [2], хоча реальна кількість депортованих дітей, за оцінками міжнародних та українських правозахисних організацій, може бути значно більшою, сягаючи сотень тисяч дітей. Депортація дітей, які залишилися без батьківського піклування, або чиїх батьків було вбито чи затримано, відбувається через так звані «фільтраційні табори» або їх примусово вивозять на територію росії безпосередньо з окупованих українських територій. Українських дітей часто розміщують у російських родинах або дитячих будинках, де їм систематично змінюють імена, громадянство, дату народження та інші персональні дані, що є спробою стерти їхню українську ідентичність та асимілювати їх у російському суспільстві. Також, повідомляється про випадки, коли дітям забороняють спілкуватися рідною мовою, примусово нав'язують російську культуру та історію. Такі дії російського керівництва були кваліфіковані як воєнний злочин Міжнародним кримінальним судом (МКС), який визнав «незаконну депортацію дітей та їхнє переміщення з окупованих районів України до рф» воєнним злочином та 17.03.2023 р. видав ордер на арешт президента рф та уповноваженої при президентові рф з прав дитини [9]. Як зауважує М. Циганюк «перед Україною постає важливе завдання – збереження та подальше зміцнення національної свідомості, ключовими напрямками якої можуть бути: відновлення історичної пам'яті та національної ідентичності, соціальна згуртованість та інтеграція ветеранів, інформаційна безпека та протидія пропаганді, економічний розвиток та його вплив на національну свідомість, політична культура та європейська інтеграція та ін.» [10, с. 846-847].

4. *Право на психологічне благополуччя.* Військові дії, втрати близьких та руйнування домівок спричиняють психологічні травми серед населення, зумовлюють розпад соціальних зв'язків та громад, зростання злочинності і насильства. Міністерство охорони здоров'я України за попередніми прогнозами психологічної підтримки потребуватиме 15 млн. українців з них приблизно 3-4 млн., оскільки кожне 5 людина буде мати негативні наслідки для психічного здоров'я, а кожна 10 людина відчує негативні наслідки на рівні важкої або середньої тяжкості хвороби. За даними ЮНІСЕФ, війна в Україні також має руйнівний вплив на психічне здоров'я дітей та підлітків, спричиняючи посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривожні стани, депресію, панічні атаки, проблеми зі сном та поведінкові порушення, на які за оцінками ЮНІСЕФ страждає близько 1,5 мільйона дітей в Україні [11]. Таке прогнозування передбачає, що негативні наслідки впливу війни на психічне здоров'я в подальшому створюватимуть додаткове навантаження на систему охорони здоров'я, зокрема: «психічні розлади мають негативні наслідки в першу чергу на поширення серцево-судинних хвороб, діабету, артритів, астми, онкозахворювань; психічні розлади погіршують результати лікування хронічних хвороб та збільшують смертність від онкологічних хвороб; понад 50% (в 4 рази частіше, ніж загальне населення) осіб з психічними розладами мають також розлади сну, що часто призводять до хвороб органів дихання; особи з психічними розладами більш схильні до куріння, важче кидають згубну звичку та в середньому курять більше; в цілому звернення до лікарів, увага до власного здоров'я та періо-

дичність проходження рутинних обстежень падає за наявності психічних хвороб, що призводить до пізньої діагностики хвороб та меншої успішності їх лікування; ризик смерті від раку за наявності депресивних розладів зростає на 50%, а від серцевих — на 67%; серед осіб з ПТСР більш поширені гіпертонія, стенокардія, тахікардія, інші захворювання серця, виразка шлунка, гастрит і артрит. Окрім того, ПТСР часто спонукає до ризикової поведінки, що призводить до зловживання алкоголем, наркотиками чи деструктивної поведінки та пов'язаних з ними наслідків; у разі важких пережитих травм окремі ризики можуть наставати на 10-15 років раніше, ніж в середньому в популяції» [7].

5. *Право на освіту.* Російсько-українська війна призвела до дестабілізації багатьох аспектів суспільного життя, в т.ч. і в сфері освіти, оскільки даний соціальний інститут в недостатній мірі відновився після випробування глобальною пандемією Ковід-19. Зокрема, навчальні заклади змушені адаптуватися до загроз ракетних обстрілів та обмежень електроенергії, необхідності гарантування безпеки, надійності та доступності освіти в складних умовах війни, також, значна частина освітніх закладів пошкоджена або зруйнована (рис. 1).

Рис. 1. Стан пошкоджених та зруйнованих закладів освіти в ході російсько-української війни станом на жовтень 2023 р. (за матеріалами сайту Інституту аналітики та адвокації, <https://iaa.org.ua/articles/education-in-times-of-war-challenges-and-prospects-for-ukraine/>)

За даними Міністерства освіти України станом на вересень 2023 р. в Україні функціонують понад 13 тис. шкіл, 80% яких обладнано відповідними укриттями або сховищами, 3,8 тис. шкіл працюють у змішаному форматі, а 2,5 тис. шкіл навчаються виключно дистанційно, також, 95% закладів професійно-технічної освіти та 94% закладів фахової, передвищої та вищої освіти обладнані бомбосховищами [12].

Окрім руйнування освітніх закладів та відсутності належних безпечних приміщень для навчання слід зауважити, що система освіти в умовах російсько-української війни стикається з наступними проблемами: переміщення учнів, студентської молоді та педагогів до інших регіонів або країн, що створює труднощі в продовженні навчання, проблеми інтеграції до нових навчальних закладів, опануванні мови викладання; вплив психологічних наслідків війни на дітей та студентську молодь, які переживають стрес, тривогу та психологічні травми через воєнні дії і втрату близьких осіб, що впливає на ефективність опану-

вання освітніх програм; технічні складнощі в організації та проведенні освітнього процесу, оскільки часті повітряні тривоги і обстріли змушують освітні заклади або припиняти навчання, або приходити на дистанційну форму навчання, також освітні заклади стикаються з відсутністю стабільного доступу до Інтернету та частим включеним електроенергії та ін.

6. *Право на достатній життєвий рівень.* Право дитини на достатній життєвий рівень, закріплене в статті 27 Конвенції ООН про права дитини, передбачає забезпечення умов, необхідних для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку [8]. Масштабні бойові дії та окупація територій призвели до того, що мільйони дітей були змушені залишити свої домівки, ставши або внутрішньо переміщеними особами (ВПО) в межах України, або біженцями, що шукають притулку за кордоном. Так, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, станом на травень 2025 р. понад 6,3 мільйона українців є біженцями по всьому світу, значна частка з них – це діти [13]. В Україні ж, за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), мільйони людей стали ВПО, і діти є однією з найбільш численних категорій серед них [13]. Переїзд означає кардинальну зміну у життєвому укладі дитини: зміна шкіл, втрата друзів, розрив соціальних зв'язків, відсутність доступу до звичних розваг та позашкільних занять, що призводить до соціальної ізоляції, труднощів з адаптацією в новому середовищі, академічних проблем та почуття втрати контролю над власним життям.

Доступ до достатньої кількості безпечної їжі та питної води є фундаментальним правом дитини та критично важливим для її фізичного розвитку і здоров'я, проте в умовах російсько-української війни це право опинилося під серйозною загрозою в багатьох регіонах. Зокрема, у регіонах,

що перебувають у зоні активних бойових дій або під тимчасовою окупацією, системи постачання продуктів харчування та питної води часто повністю руйнуються, а блокади гуманітарної допомоги, обстріли та пошкодження інфраструктури (водопроводів, електромереж, складів, тощо) призводять до гострої нестачі продовольства, тому діти та їхні сім'ї змушені виживати в умовах обмеженого доступу до їжі неякісної або непридатної для вживання продукти.

Висновки. Російсько-українська війна призвела до системних та широкомасштабних порушень таких фундаментальних прав дитини, як право на життя, право на безпеку, право на освіту, право на сім'ю, право на збереження ідентичності, право на здоров'я, право на психологічне благополуччя, а також право на достатній життєвий рівень. Порушення прав дитини в ході збройного конфлікту проявляється в значній кількості дітей-жертв, руйнуванні соціальної і освітньої інфраструктури та обмеженні доступу дітей до навчання, медичних послуг і соціальної підтримки, у примусовій депортації українських дітей до росії та їхній подальшій асиміляції, що веде до втрати національної ідентичності і сімейних зв'язків, а також у глибоких психологічних травмах та розладах, вимушеному переміщенні, втраті житла, майна і в значних викликах із забезпеченням продовольчої безпеки дітей. З огляду на вищезазначене, зауважене свідчить про системну та цілеспрямовану природу порушень прав дитини, що мають ознаки воєнних злочинів та злочинів проти людяності, а також про катастрофічний вплив збройного конфлікту на фізичне, психологічне та соціальне благополуччя цілого покоління українських дітей, вимагаючи негайного та комплексного міжнародного реагування на масове порушення прав дітей в ході російсько-української війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярмол Л., Карпюк А. Порушення прав дитини в умовах війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 4 (36). С. 96–105.
2. Діти війни. 2024. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 25.05.2025)
3. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. "Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні: 1 листопада 2023 року – 29 лютого 2024 року". URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2024-03-14/report-on-human-rights-situation-in-ukraine-1-nov-2023-29-feb-2024-ukr.pdf> (дата звернення: 15.05.2025)
4. МОЗ: в «Охматдиті» під час ракетного удару перебувало 627 дітей. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-okhmatdyt-dity-raketnyy-udar-lyashko-moz/33027996.html> (дата звернення: 09.05.2025)
5. Доповідь про ситуацію з правами людини в Україні: 1 листопада 2023 року – 29 лютого 2024 року: Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2024-03-14/report-on-human-rights-situation-in-ukraine-1-nov-2023-29-feb-2024-ukr.pdf> (доступ до сторінки 12.05.2025)
6. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на початок 2024 року. 2024. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/04/01.01.24_Damages_Report.pdf (дата звернення: 05.05.2025)
7. Устінов О.В. Доступ до медичних послуг в Україні після 8 міс війни. *Український медичний часопис*. 2022. URL: www.umj.com.ua/uk/novyna-235313-dostup-do-medichnih-poslug-v-ukrayini-pislya-8-mis-vijni (дата звернення: 12.05.2025)
8. Конвенції ООН про права дитини: ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 22.05.2025)
9. Заява про видачу ордерів на арешт у зв'язку з ситуацією в Україні. Міжнародний кримінальний суд. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/statement-icc-prosecutor-karim-aa-khan-cc-issuance-warrants-arrest-situation-ukraine> (дата звернення: 25.05.2025)
10. Tsyhanuk M.A. Institutional and legal mechanism of formation of national consciousness of the Ukrainian nation in the war and post-war period Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective : scientific monograph. Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. P. 832-850. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/597> (дата звернення: 14.05.2025)
11. Війна в Україні має руйнівний вплив на психічне здоров'я дітей та підлітків: Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/war-ukraine-having-devastating-impact-children-adolescents-mental-health> (дата звернення: 03.05.2025)
12. Інститут аналітики та адвокації. Освіта в умовах війни: виклики та перспективи для України. 2023. URL: <https://iaa.org.ua/articles/education-in-times-of-war-challenges-and-prospects-for-ukraine/> (дата звернення: 21.05.2025)
13. Ситуація в Україні. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). URL: <https://www.unhcr.org/uk/what-we-do/ukraine> (дата звернення: 15.05.2025)